

В.О.КРУПИНА*

**«ЖЕРТВ БАГАТО,
А В ГАЗЕТАХ НІЧОГО НЕ ПИШУТЬ...»
(КУРЕНІВСЬКА ТРАГЕДІЯ 13 БЕРЕЗНЯ 1961 Р. В КИСВІ)****

На підставі архівних документів розглядається аварія техногенного характеру, що трапилася в Києві, у районі Бабиного Яру 13 березня 1961 р. Значну увагу приділено передумовам, обставинам, наслідкам Куренівської трагедії. Висвітлюються дії влади з урегулювання ситуації довкола Бабиного Яру й будівництва нових захисних споруд.

В історії України ХХ ст. київське урочище Бабин Яр зазвичай асоціюється з жертвами німецької окупації, коли з вересня 1941 по жовтень 1943 рр. на цьому місці було розстріляно майже 100 тис. осіб переважно єврейської національності. Водночас із Бабиним Яром пов'язана ще одна трагедія, що мала місце 13 березня 1961 р., коли наміта в це місце піщано-земляна маса накрила житловий масив Куренівка. Ця дата привертає увагу громадськості здебільшого напередодні роковин сумної події. Комплексні дослідження трагедії наразі відсутні, хоча публікації О.Анісімова та Т.Євстаф'євої дещо заповнюють цю прогалину¹. Комплексне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія», що поєднає у собі аналітичну і документальну складову, висвітлює історію Бабиного Яру після окупації, перипетії, пов'язані з цим «місцем пам'яті» у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., у тому числі катастрофу 13 березня 1961 р. та ліквідацію її наслідків.

Куренівська трагедія є чи не першою техногенною аварією в Україні новітньої доби. Досягнення науково-технічного прогресу дали можливість людині перетворювати природу, підкорювати гори і навіть космос, сягати дна морів та океанів. Попри ці успіхи вона залишилась об'єктом планети Земля, беззахисною перед природним катаклізмом. Що вже й говорити про техногенні аварії! Створені людиною механізми, пристрої, інженерно-технологічні рішення полегшують життя і діяльність, водночас вихід їх із ладу часто обертається жертвами. Саме так і трапилося в Бабиному Яру, коли спроба перетворення його на корисну площу обернулася загибеллю людей.

* Крупина Віктор Олександрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України другої половини ХХ ст.

** Стаття написана в рамках підготовки Інститутом історії України НАНУ збірника документів і матеріалів «Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. в Києві: причини, обставини, наслідки» (К., 2012).

¹ Анісімов О.Л. Куренівський апокаліпсис: Київська трагедія 13 березня 1961 року в фотографіях, документах, спогадах... – К., 2000. – 90 с.; Анісімов А. Киевский потоп: Куренёвская трагедия 13 марта 1961 года. – К., 2003. – 98 с.; Бабин Яр: человек, власть, история: Док. и мат.: В 5 кн. – К., 2004. – Кн.1: Историческая топография: Хронология событий. – 2004. – 597 с.; Євстаф'єва Т. Куренівська трагедія: Як і чому це сталося (до 50-річчя катастрофи) [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/03/13/31140/>

Попри ті чи інші плани облаштування Бабиного Яру в першій половині ХХ ст. він зберігав свої обриси². Проекти з будівництва тут доріг реалізовано не було. У 1950 р. постало питання звільнення кар'єрів Петровських цегельних заводів №1 і №2 від невиробничих земляних порід. Розглядалися два варіанти – скидання їх у заплаву Дніпра та складування у від'ярки Бабиного Яру. Останній являв собою рівчак довжиною 2,5 км й глибиною від 10 до 50 м. Будучи розташованим майже у центральній частині міста, яр створював певний дискомфорт і господарсько-транспортні незручності. З огляду на економічну вигідність, більшу технологічну доступність Міністерство промисловості будівельних матеріалів УРСР схилилося до другого варіанту. Свою роль зіграв і фактор часу, який змушував виробничників зважати на швидше виконання планів. У ході обговорення цього питання в міністерстві наголошувалося на необхідності узгодити рішення з Київською міською радою депутатів трудящих. У 1950 р. міська влада підтримала пропозицію замивати перший і другий від'ярки, що дозволяло позбутися яру глибиною десятки метрів і при цьому налагодити зручне транспортне сполучення між Куренівкою і Лук'янівкою. В аргументах як однієї, так і іншої сторони фігурували суто прагматичні розрахунки господарсько-економічного характеру, відверте ігнорування пам'яті сотень тисяч осіб, замордованих тут під час війни.

Як могло статися так, що місце, де знайшли свій останній пристанок близько 100 тис. жертв, почали заливати піськово-земляною масою? Довгий час на трагедію Бабиного Яру 1941 р. в історії єврейства було накладене табу. Водночас, як указує В.Нахманович, «сукупні масштаби Голокосту перетворили його (Бабин Яр – В.К.) на одну з найбільших (на думку євреїв та західного світу – взагалі унікальну) трагедій ХХ ст. та всієї історії людства. А відтак він вимагав посиленої фіксації в пам'яті не лише його жертв і свідків, а й багатьох поколінь нащадків, у тому числі за допомогою меморіалізації місць трагедії та перетворення найбільш визначних із них на загальні символи»³. Натомість у Радянському Союзі спостерігалася протилежна ситуація: офіційний дискурс волів не помічати особливо трагічну символіку цього місця. Політика вибіркової історичної пам'яті вилучила Бабин Яр із пантеону офіційних жертвних місць, що виглядало дуже дивно з огляду на добру задокументованість злочину та його локалізацію практично у центрі української столиці. Причину такого парадоксу В.Нахманович убачає у характері культивованої у СРСР ієрархії жертвності: «Визнання винятковості трагедії євреїв під час війни порушувало тезу про те, що нацистський терор був спрямований передовсім проти слов'янських народів, які й зазнали наймасштабніших втрат. Жертви мали бути розподілені «справедливо» між усіма “братніми народами Радянського Союзу” відповідно до їх частки у складі

² Детальніше див.: Бабий Яр: человек, власть, история: Док. и мат. – Кн.1. – С.66–73.

³ Нахманович В.Р. Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?.. (роздуми до 70-річчя київської масакри 29-30 вересня 1941 р.) // Український історичний журнал. – 2011. – №6. – С.109.

населення»⁴. Трагедія Бабиного Яру періоду окупації підважувала офіційну версію жертвовності війни.

У 1952 р. виконавчий комітет Київської міської ради депутатів трудящих дозволив заповнювати пульпою і третій від'ярок. У другій половині 1950-х рр. об'єми транспортованої пульпи⁵ в Бабин Яр коливалися у межах кількох сотень кубічних метрів щорічно. Яр заповнювався піщано-земляною масою, лінія його рельєфу вирівнювалася. За задумом, наміта піщано-земляна маса мала консолідуватися, перетворюючи колишній яр на корисну територію. Виконавцем зазначених робіт Київське відділення тресту «Союзгідромеханізація» обрало Київське спеціалізоване управління №610.

Процедура намиву Бабиного Яру мала такий вигляд. Із кар'єрів Петровських цегельних заводів пульпа перекачувалася в яр по трубах завдовжки 1,5–2,8 км. Технологія робіт передбачала вісім годин намиву, вісім годин відстоювання води і стільки ж часу на її відкачування. Для відведення технологічної води у р. Сирець на намитих ділянках було збудовано водовідводні колодязі. Замив відрогів Бабиного Яру проводився небездоганно. Зокрема, лист начальника спецінспекції Подільського району м. Києва Глушченка начальника Київського відділення гідромеханізації Б.Цепенюку та директорів заводууправління Петровських цегельних заводів Брацилу від 11 лютого 1957 р. констатував порушення технологічних вимог у частині водовідведення, перманентний «аварійний стан» канами Бабиного Яру, причому висловлені зауваження через чотири роки стали фатальними: «Канава заливається і вода разом з піском виходить із берегів і затоплює прилеглі території підприємств і організацій»⁶.

Наступного року ситуація довкола Бабиного Яру розглядалася київською міською владою знову з огляду на потребу остаточного облаштування території. Зважаючи на поступове заповнення пульпою трьох відрогів і необхідність узгодження остаточних параметрів робіт виконавчий комітет Київської міської ради депутатів трудящих конкретизував виробничі завдання. Встановлювалися чіткі відмітки для заповнення яру пульпою на позначці 158–166 м, тобто в рівень земної поверхні. Окрему увагу виконком звернув на відведення поверхневих вод із верхів'їв Бабиного Яру, зобов'язавши інститут «Київпроект» невідкладно скласти необхідну технічну документацію.

Фатальним для мешканців мікрорайону Куренівка Подільського району Києва став понеділковий ранок 13 березня 1961 р., коли близько 650 тис. кубометрів намивної маси – відходів цегельних заводів – подібно лавині зійшли з Бабиного Яру на житловий масив, виробничі приміщення і трамвайне депо ім. Красіна. Передані очевидцями подробиці приголомшують швидкістю сходження пульпи та безпорадністю тих, хто в той трагічний ранок опинився у смертельній зоні: восьми – десятиметрова маса зі швидкістю 3–5 м/с за півгодини

⁴ Нахманович В. Голокост як наукова і світоглядна проблема. Погляд з України // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси. – Кн.2. – К., 2011. – С.808.

⁵ Пульпа – технологічна рідина, яка містить тверді часточки мінеральної сировини, ґрунту і гірської породи.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5360. – Арк.8.

накрила площу понад 30 га, руйнуючи на своєму шляху житлові споруди, виробничі приміщення, транспортні засоби, змитаючи людей.

Того ж дня перший секретар ЦК КПУ П.Шелест у своєму щоденнику занотував: «Поїхав на місце катастрофи. Картина жахлива. Усе залито водою, мулом, піском на 2,5-3 м. Люди рятуються на дахах будинків, деревах. Я тут уранці проїздив усього хвилин за 15-20 до катастрофи і випадково її оминув»⁷. Як описувала обстановку очевидець Н.Вовк: «Від парку ім. Фрунзе до Подільського спуску простяглася страшна рівнина, де колись був трамвайний парк, завод, маленьке містечко з вагонів, старі житлові будинки. Нічого цього не було... Все було під страшною товщею грязюки. У ній порпались люди. Хто сам рятувався, кого рятували інші. Багатьох просто неможливо було врятувати. Крики і стогін не вщухали»⁸.

Попри раптовість сходження пульпи з Бабиного Яру цьому передували події, які можна кваліфікувати як сигнали про підвищену небезпеку. За свідченнями очевидців, ще з суботи 11 березня з Бабиного Яру сходила вода, заливаючи підвали приватних будинків, що викликало занепокоєння мешканців. Удосвіта 13 березня житловий масив Куренівка та трамвайне депо ім. Красіна протягом майже двох годин заливало водою з верхніх ділянок наміву Бабиного Яру. Для її відкачування прибули дві пожежні машини, які згодом були пошкоджені. Вода паралізувала рух транспорту на прилеглому районі вул. Фрунзе, виник затор із кількох трамваїв, автобусів, тролейбуса. Звертає на себе увагу й невинне перебування в районі аварії в момент руйнування греблі першого секретаря Подільського райкому КПУ П.Маршала, який «прибув (!) у район протікання води через вулицю Фрунзе о 8 год. 30 хв.»⁹. Імовірно, зранку до нього надійшла інформація про загрозливий витік води з яру, тож він вирішив ознайомитися з обстановкою. Перед аварією на місці затоплення водою з'явилося також кілька міліціонерів, які регулювали рух, що свідчить про досить потужний «сигнал» про небезпеку, розшифрувати який вчасно й ужити заходів безпеки не вдалося.

Руйнація гідровідвалів трапилася в ранковий час – приблизно з 8 год. 30 хв. до 9 год. На нашу думку, ця обставина дещо зменшила кількість загиблих. У зоні затоплення опинилося 298 жител, у т.ч. 163 - у приватних володіннях, в яких проживали 353 сім'ї. Оскільки ще у 1953 р. Рада Міністрів УРСР привела початок і кінець робочого дня в державних і радянських органах, на підприємствах, в установах тощо до звичного для нас часу – з 9-ї (або 10-ї) до 18-ї (або 19-ї) год., можна припустити, що в момент виносу пульпи більшість мешканців небезпечної зони перебували поза помешканнями, у дорозі до місця роботи. З іншого боку, для частини киян шлях на роботу пролягав саме вул. Фрунзе і вони, будучи мешканцями інших мікрорайонів, стали жертвами аварії. Зокрема, загинули пасажери автобуса із смт Димер. Певна кількість осіб загинула у трамваях, що скупчилися на вул. Фрунзе у фатальний час. Уже зранку того дня на роботі перебувало кілька десятків працівники депо ім. Красіна, 50 з яких загинули. Однак вважаємо, що винос пульпи в нічний

⁷ Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». – К., 2011. – С.215.

⁸ Анісімов О.Л. Куренівський апокаліпсис. – С.41.

⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5359. – Арк.29.

час, коли б усі 353 сім'ї в повному складі перебували вдома, означав би суттєве збільшення кількості жертв.

Питанням організації рятувальних робіт та екстреної допомоги займалася урядова комісія, яку очолив секретар ЦК КПУ І.Казанець. У щоденних довідках він інформував президію ЦК про проведену роботу. Уже за перший день ліквідації наслідків було знайдено 40 тіл загиблих, 917 осіб були евакуйовані¹⁰. У міру очищення території від винесеного ґрунту кількість жертв зростала. В останній відомій на сьогодні довідці від 25 березня І.Казанець повідомляв президію ЦК КПУ про загибель 137 осіб. По суті, комісія виконувала координуючі функції між різними службами і відомствами у ході очищення території й наданні допомоги потерпілим.

Для з'ясування причин аварії у третьому від'ярку Бабиного Яру була створена державна експертна комісія, яка 14 березня приступила до роботи. До її складу на чолі з президентом Академії будівництва і архітектури УРСР академіком П.Бакумою ввійшли інженери, учені, фахівці-гідротехніки. Отримавши завдання у стислі терміни підготувати висновок комісія ознайомила з аварійною ділянкою на місці, затребувала необхідні документи, що проливали світло на обставини прийняття дозвільних рішень, заслухала пояснення проектної й будівельної організацій тощо. Підготовлений висновок однозначно указував на недосконалість проекту передачі рідких ґрунтів, який у масштабі СРСР був експериментальним, і порушення технології наливних робіт.

Було встановлено, що при складуванні відходів Петровських цегельних заводів у Бабиному Яру відбулися суттєві відхилення від планових завдань. Зокрема, водовідвідний колодязь у третьому від'ярку мав одну трубу діаметром 450 мм замість двох такого ж поперечнику, сам колодязь був у занедбаному стані, напередодні аварії налив проводився 16 год. замість 8 передбачених, тоді як останні 4–5 днів вода з наливом не відкачувалася взагалі. Не повною мірою враховувався гранулометричний склад ґрунтів, складованих у від'ярки, їх довготривала консолідація. Із поля зору проектувальників випала важлива деталь – наявність підземних вод у районі третього від'ярку, що робили питання водовідведення надзвичайно важливими. Сукупність цих факторів за умови недогляду виконавців і призвела до перенасичення намоті в яр пульпи водою, яка, розмивши нижню дамбу, легко привела в рух інші намоті ґрунти, що не встигли як слід ущільнитися. Як підсумував член спеціальної комісії Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах будівництва співробітник Академії будівництва і архітектури УРСР О.Філахтов, катастрофа була неминуча: «Події просто прискорились. Вони все одно коли-небудь настали б»¹¹.

Більше того, комісія встановила, що «технічний проект гідромеханізації розкривних робіт на глиняному кар'єрі Петровського цегельного заводу №1 не був розглянутий і затверджений в установленому порядку як в Міністерстві промисловості будівельних матеріалів УРСР, так і в Київському міськвиконкомі»¹². За свідченням начальника інженерного відділу управління міського архітектора Києва І.Побігайло, проектні організації недостатньо інформували міську владу

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5358. – Арк.22.

¹¹ Там само. – Спр.5360. – Арк.20.

¹² Там само. – Спр.5359. – Арк.12.

про перспективу намитих ґрунтів. Хоча Київський міський виконавчий комітет не заперечував проти складування розкривних порід, але «повного комплексного проекту з ведення робіт [місто] ніколи не отримувало, а відповідно і не могло затверджувати», погоджуючи лише його окремі параметри¹³. Підготовлений комісією висновок констатував, що «аварія споруди стала, в основному, наслідком дефектів проектних рішень, своєчасно не виявлених через порушення встановленого порядку проведення експертизи і затвердження проекту, а також наслідком дефектів у провадженні будівельних робіт»¹⁴.

Проектні та технологічні прорахунки замиву Бабиного Яру відходами Петровських цегельних заводів були посилені «людським фактором». Очевидна недбалість відповідальних осіб спеціалізованого управління №610, які не забезпечили належного нагляду й контролю за здійсненням гідронамивних робіт. Далися взнаки й особливості радянської планово-командної економіки. За даними КДБ при Раді Міністрів УРСР, ще наприкінці 1960 р. відроги Бабиного Яру були заповнені до проектних відміток, проте невідповідність нового місця складування пульпи – Реп'яхового Яру – штовхала Київське спеціалізоване управління №610 продовжувати замивати Бабин Яр¹⁵. При цьому виробничі плани цінувалися вище за людське життя, потенційна небезпека для мешканців мікрорайону ігнорувалася. Безвідповідальною є поведінка київських управлінців, які, за свідченнями сучасників, знехтували неодноразовими «сигналами» про витік води з Бабиного Яру на житловий масив і трамвайне депо ім. Красіна, розташовані поряд. У підсумку за колективну провину зазнали покарання і були засуджені проектувальники та відповідальні особи організації-виконавця гідронамивних робіт, тоді як жоден службовець столичного міськвиконкому засуджений не був.

Гігантська за масштабом і трагічна за характером подія у столиці радянської України не могла залишитися непоміченою її мешканцями. Каналами «народної правди» новина про аварію швидко поширилася Києвом, надовго потрапивши в категорію основних. Як свідчило інформаційне повідомлення КДБ від 16 березня, «аварія в Подільському районі продовжує перебувати у центрі уваги мешканців м. Києва»¹⁶. Така ситуація тривала досить довго. За відсутності офіційних повідомлень новина про події на Куренівці швидко обросла здогадками, перекрученнями і перебільшеннями. До першого радіоповідомлення про аварію (16 березня!) у центрі громадської думки перебували причини й обставини цієї надзвичайної події. Висловлювалися здогадки про «помсту трупів євреїв», розстріляних тут нацистами восени 1941 р.¹⁷, аварія пов'язувалася з «карою

¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5360. – Арк.53.

¹⁴ Там само. – Спр.5359. – Арк.14.

¹⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.10. – Арк.26.

¹⁶ Там само. – Арк.4.

¹⁷ Бабин Яр – місце нацистського геноциду в роки Другої світової війни, де з 29 вересня 1941 по жовтень 1943 рр. гітлерівці знищили понад 100 тис. осіб. Спочатку масово розстрілювали населення єврейської національності. Під приводом виселення євреїв із Києва їм було наказано підготуватися до виїзду 29 вересня 1941 р., проте прибулих для відправки відвели до Бабиного Яру, де всіх убили. За час окупації в Бабиному Яру знищено понад 50 тис. євреїв, десятки тисяч українців, росіян, ромів та ін.

Божою» через закриття Києво-Печерської лаври¹⁸, акцентувалася увага на поінформованості київської міської влади й особисто О.Давидова про наявність проблем у водовідведенні з Бабиного Яру, зображувалися гіперболізовані або ж вигадані деталі тих рокових подій. Схожі висловлювання зустрічалися й у приватному листуванні, перлюстрованому КДБ.

Влада виявилася неготовою визнати факт трагедії, оперативно дати роз'яснювальну інформацію щодо ранкових подій понеділка 13 березня 1961 р. «Жертв багато, а в газетах нічого не пишуть, навіть у “Вечірньому Києві” нічого немає», – скаржилася невідома дописувачка у листі, перлюстрованому КДБ¹⁹. Це було далеко не єдине вираження подиву позицією міської влади. Громадську думку мешканців столиці того часу досить влучно висловила радіостанція «Свобода» 25 березня: «З почуттям глибокого смуту, на жаль, зливається почуття обурення». І додала власний коментар: «Наше обурення з приводу тих методів замовчування, які практикує комуністичний режим в Україні»²⁰. Мовчання київського керівництва на фоні поширення містом чуток, домислів про трагедію викликало невдоволення та обурення громадян. До крайніх проявів не доходило, проте висловлювання набували радикальності і категоричності.

Імовірно, саме з підказки спецорганів партійне і радянське керівництво УРСР санкціонувало повідомлення по Українському радіо 16 березня, в якому до мешканців столиці республіки доводилася лаконічна інформація, що «частина району Куренівка зазнала пошкоджень і руйнувань унаслідок раптового сповзання ґрунту і проникнення вод із Сирецького яру», про травмування 139 і загибель 53 осіб, проведення заходів з ліквідації наслідків та надання допомоги постраждалим тощо. Хоча радіоповідомлення спиралося на щоденні довідки голови урядової комісії І.Казанця до президії ЦК КПУ і, по суті, було правдивим, відгуки киян свідчать про недовіру до офіційної інформації щодо кількості жертв.

Радіопередача внесла корективи у спрямованість громадської думки населення, переключивши увагу з причин і обставин аварії на її винуватців, оцінку кількості жертв. Як і раніше, громадяни висловлювали гостре невдоволення діяльністю голови виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих О.Давидова, який нібито недооцінив попередження про підозрілий витік води з яру, одностайно вважали озвучену кількість жертв применшеною. Цікаво, що інформаційні донесення КДБ містять посилення людей на відомості «ворожих голосів» – радіостанцій Бі-Бі-Сі, «Свобода», довіру до наведеної ними кількості жертв – близько 2 тис. осіб. Перші відомості про трагедію чимало людей отримали навіть у день аварії саме від цих джерел²¹. Наявні інформаційні

¹⁸ Після невдалої спроби закриття Києво-Печерської лаври 1954 р., влада провела підготовчу роботу з припинення її діяльності. Наприкінці 1960 р. радянське керівництво поновила наступ на цю православну святиню. Спеціальна комісія Київської міської ради депутатів трудящих дійшла висновку про аварійний стан лаврських споруд, що загрожувало обвалами та людськими жертвами. 18 лютого 1961 р. Київська міськрада ухвалила постанову про розірвання угоди з адміністрацією лаври на оренду та експлуатацію приміщень. Києво-Печерський монастир припинив свою діяльність 9 березня 1961 р. Із шести ченців, що перебували в ньому тоді, трьох було переведено до інших київських церков, решту взяло на утримання єпархіальне управління.

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.10. – Арх.86–93.

²⁰ Там само. – Арх.107.

²¹ *Анісімов О.Л.* Куренівський апокаліпсис. – С.66–67.

зведення республіканського КДБ фіксують перше повідомлення радіостанції «Свобода» про події на Куренівці лише 25 березня²².

Рада Міністрів УРСР доволі швидко відреагувала на Куренівську трагедію. Прийнята 16 березня 1961 р. постанова «Про ліквідацію наслідків сповзання ґрунту і проникнення вод із Сирецького яру» визначала загальні напрямки діяльності владних структур із ліквідації наслідків аварії. Зокрема, уряд зобов'язав Київський міський виконавчий комітет, республіканські міністерства комунального господарства, фінансів, зв'язку, Держплан УРСР, Київський раднаргосп, Українські республіканські контори Держбанку і Будбанку в короткі строки надати всебічну допомогу потерпілим громадянам. Належало здійснити невідкладні заходи з відновлення нормальної роботи об'єктів, установ, транспорту, що розташовувалися в зоні аварії і зазнали ушкоджень, відповідні органи мали забезпечити виплату страхових сум громадянам, профінансувати відбудовно-ремонтні роботи з ліквідації наслідків аварії за спрощеною технічною документацією²³.

Постанова від 16 березня лише санкціонувала заходи з ліквідації наслідків (які вже провадилися), тоді як спільна постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 20 березня 1961 р. «Про заходи з ліквідації наслідків затоплення і руйнувань в районі Куренівки м. Києва» встановлювала чіткі завдання. Зокрема, було розширено перелік необхідних дій, визначено відповідальні міністерства, відомства та організації. Весь комплекс відбудовних робіт «із ліквідації наслідків затоплення і руйнувань в районі Куренівки м. Києва, закріплення Сирецького Яру, очистки території району затоплення і відбудови пошкоджених будівель і споруд» покладався на Міністерство будівництва УРСР. Науково-методичне забезпечення пошукових і проектних робіт ставало обов'язком Укрдипроводгоспу із залученням Українського державного інституту інженерно-технічних розробок, Геотопозйомки і Укрводоканалпроекту. Міністерство автотранспорту і шосейних шляхів УРСР мало забезпечити відбудовні роботи автотранспортом. Фінансові завдання належало розв'язати українським республіканським конторам Держбанку і Будбанку²⁴.

18 березня київські слухачі Українського радіо отримали другу порцію новин про події 13 березня. Цього разу спрямованість радіоповідомлення дещо змінювалася. Ішлося переважно про заходи влади з ліквідації наслідків «пошкоджень», а вони виглядали вагомо: «Повністю очищено вулицю імені Фрунзе, по якій відновлюється рух автотранспорту; закінчується відбудова трамвайної колії, по якій почнеться регулярний рух з 20 березня». Спеціальна урядова комісія повідомляла слухачам про отримання потерпілими родинами 392 квартир, наявність 72 загиблих та 143 осіб, направлених до лікарні. Друге радіоповідомлення Українського радіо про аварію на Куренівці громадську думку суттєво не змінило. Як і раніше, мешканці обурювалися діяльністю О.Давидова, вважали радіопередачі «відвертою брехнею» з огляду на значне зниження кількості жертв, висловлювали довіру закордонним радіостанціям. Схвальні

²² ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.10. – Арк.106–108.

²³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.9. – Спр.8296. – Арк.145–147.

²⁴ Там само. – Спр.8299. – Арк.191–193.

відгуки торкалися оперативності ліквідації наслідків виносу ґрунту і надання матеріальної допомоги потерпілим.

Як і попереднього разу, інформаційне повідомлення Українського радіо кваліфікувало ранкові події 13 березня 1961 р. у Подільському районі Києва як «раптове сповзання ґрунту і проникнення вод з Сирецького яру». Таке завуальовано-обережне офіційне означення аварії було закономірним як з огляду на розслідування її причин, що проводилося, так і зважаючи на політико-пропагандистський ефект від події, новина про яку привернула увагу в тому числі іноземних журналістів і дипломатів США.

Власне, роботи з очищення територій від винесеного розрідженого ґрунту розпочалися одразу після трагедії. Зону лиха огородили, зруйновані будинки та адміністративно-господарські приміщення розбиралися, вивозився бруд, ремонтувався тротуар і т.д. До відбудовних робіт залучалися київські будівельні організації, трести Укрескавація, Дніпроспецбуд та управління будівництва Донбасканалбуд. Як робочу силу використовували військовослужбовців Київського гарнізону та внутрішніх військ МВС, пожежників, міліцію, будівельні організації, громадськість, причому останні виконали вдвічі більше трудоднів, аніж працівники спецуправлінь. Завдяки значним людським ресурсам і використанню численної техніки, які працювали цілодобово, уже 15 березня було відновлене водо- та газопостачання навколишніх територій, запрацювала електромережа. 20 березня по вул. Фрунзе пішли трамваї. До липня було вивезено 326 тис. кубометрів пульпи²⁵.

Партійні, радянські та господарські органи влади провадили роботу з потерпілими. Жителів, що втратили свої домівки, спочатку розмістили у трьох навколишніх школах і клубі взуттєвої фабрики №4. Влада подбала про забезпечення їх харчуванням, медичним обслуговуванням, надала допомогу необхідними речами. 396 сімей отримали першу допомогу в розмірі 48 800 руб., фінансові органи займалися пошуком грошей для виплат страхових сум та компенсацій. Наявні документи дозволяють стверджувати про достатню матеріальну компенсацію постраждалим, чого не можна сказати про моральний бік справи. Хоча з перших днів ліквідації наслідків аварії було відомо про 33 загиблих, співчуття Київської міської ради депутатів трудящих і міського комітету КПУ, партійних та громадських організацій, підприємств, установ було опубліковане майже через тиждень, коли офіційна кількість жертв уже становила 125 осіб, ще 135 одужували або ж перебували у лікарнях.

У перших інформаційних повідомленнях на адресу партійного керівництва КДБ зафіксувало цікаву інформацію, що, прагнучи уникнути відповідальності, «деякі співробітники Міністерства будівництва УРСР, організації якого проводили роботи по наміву пульпи, дізнавшись про те, що прокуратура проводить розслідування цього факту, намагаються представити причину катастрофи як “стихийне лихо”»²⁶. Зрештою, цю версію й було взято на озброєння: вона присутня у радіопередачах, повідомленні урядової комісії про закінчення розслідування причин аварії намитих земляних мас тощо. В офіційних документах Куренівська трагедія позначалася завуальовано – «сповзання ґрунту і проникнення вод з

²⁵ Державний архів м.Києва (далі – ДАК). – Ф.1446. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.17.

²⁶ ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.10. – Арк.35–36.

Сирецького яру», «затоплення і руйнування в районі Куренівки», тоді як документи організаційно-розпорядчого характеру мають точнішу дефініцію катастрофи – «аварія на Куренівці», «аварія з людськими жертвами», «катастрофічне посування земляних мас», «аварія, що виникла внаслідок сповзання ґрунту з Сирецького яру». Версія стихійного лиха робила розслідування не таким гострим і дозволяла списати все на нещасливий збіг обставин, дію природних факторів, ховаючи справжню причину.

У подібних випадках радіоповідомлення є оптимальним засобом інформування населення. З одного боку, певним чином наводяться окремі дані, вгамовується «інформаційний голод», але з іншого – усна інформація запам'ятовується гірше, перекручується і стирається з пам'яті швидше. Радіопередачі дозволяли владі створити люфт перед оприлюдненням офіційної версії подій 13 березня 1961 р. у Подільському районі Києва.

Офіційне «Повідомлення Урядової комісії про закінчення розслідування причин аварії намитих земляних мас у Бабиному Яру і заходи по ліквідації наслідків затоплення і руйнувань в районі Куренівки м. Києва» було оприлюднене лише 31 березня 1961 р. Це було перше й останнє актуальне повідомлення в друкованих ЗМІ про катастрофу. Офіційна версія визнавала помилки проекту наміву і порушення технології виконання робіт, що призвели до великого насичення водою нижніх шарів наміву і зосередження значної кількості води у верхів'ях яру, прориву дамби. У результаті аварії, підсумовувала спеціальна урядова комісія, «зруйновано або серйозно пошкоджено 22 приватних одноповерхових дерев'яних будинки, 5 двоповерхових і 12 одноповерхових дерев'яних будинків державного житлового фонду і два одноповерхових гуртожитки барачного типу», що навіть непосвяченим вказувало на значні масштаби руйнувань. Згідно з офіційним повідомленням, жертвами аварії стали 145 осіб. «Загальна матеріальна шкода від затоплення і руйнувань» оцінювалась у розмірі 3,7 млн руб.²⁷

Висновок урядової комісії містив багато правди про причини і наслідки аварії на гідровідвалах, проте, по-перше, правду далеко неповну, а по-друге, включав свідому неправду. Він наводив доволі детальний виклад причини, обставин, масштабів руйнувань, кількості постраждалих людей та об'єктів, перелік ужитих заходів тощо, однак підбити підсумки Куренівської трагедії 13 березня 1961 р. у Києві непросто, адже у відлунні дослідження цієї події є відчуття певної незавершеності. В оцінці кількості жертв варто спиратися на дані першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста, який стверджував, що загинуло 198 осіб і 250 було травмовано²⁸. Ці цифри можна поставити під сумнів у бік збільшення, адже з місця затоплення було видалено лише половину з 650 тис. кубометрів пульпи, тоді як решта її була перелопачена екскаваторами і використана для підвищення рівня планувальної відмітки району затоплення²⁹. Гіпотетично, під завалами в товщині винесеної пульпи могли також залишитися тіла загиблих.

У зібраних КДБ інформаційних повідомленнях про реакцію громадян на катастрофу спостерігається суцільна недовіра до озвученої владою кількості жертв. Дуже часто громадяни називали цифру 1,5–2 тис., яка не підтверджується

²⁷ Вечірній Київ. – 1961. – 31 березня. – С.3.

²⁸ Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». – С.216.

²⁹ ДАК. – Ф.1446. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.17.

на явними на сьогодні документами. Невідоме також і джерело інформації закордонних радіостанцій, які вказують на кілька тисяч жертв аварії. На думку О.Анісімова, Куренівська трагедія забрала життя 1500 осіб³⁰.

Водночас за рамками «Повідомлення Урядової комісії...» залишилося свідчення І.Побігайло про незатвердження в установленому порядку проекту гідронамиву Бабиного Яру, про недбалість із боку відповідальних осіб, про бездіяльність київської міської влади, що, звісно, у разі оприлюднення справило б вибуховий ефект на громадськість. Урядова комісія дещо занижила площу затоплення пульпою – 25 га, тоді як наявні документи свідчать про щонайменше 30 га. Зрештою, вирішальним чинником, що спровокував розмив перемички третього відрогу Бабиного Яру та укосів намиву, називалася дія «сильного вітру, швидкість якого в день аварії досягла 20 м/с», хоча ще 22 березня Київське бюро погоди поінформувало комісію, що зранку 13 березня швидкість вітру сягала 7–9 м/с³¹. Дещо завуальований характер має термін «матеріальна шкода», грошовий вимір якої не корелюється ані з «матеріальними збитками», ані з вартістю робіт із «ліквідації наслідків затоплення і руйнувань в районі Куренівки м. Києва». Ці та інші приховані деталі й перекручені дані, що містилися в офіційному повідомленні урядової комісії, мали на меті применшити масштаби трагедії, не провокувати соціальну напругу в місті.

Закінчувалося «Повідомлення Урядової комісії...» інформацією про притягнення до відповідальності винних в аварії осіб. Довідка прокурора УРСР Д.Панасюка від 22 березня свідчить, що арештовано й притягнуто до кримінальної відповідальності начальника спеціалізованого управління «Гідробудмеханізація» №610 Б.Цепенюка, головного інженера цього ж управління Д.Іванченка, головного інженера тресту Укрголовспецбуд Є.Ромаська³². Окрім них, визнано винними й засуджено до різних термінів позбавлення волі начальника виконробської ділянки Є.Ратьковського, головного спеціаліста відділу гірничих та земляних робіт Московського інституту «Проектгідромеханізація» К.Шепеленка та головного інженера проектної контори «Будгідромеханізація» (м. Москва) І.Аніксеева (Аніксеева). Останні – за випуск технічного проекту з помилками. Судова колегія з кримінальних справ Київського обласного суду інкримінувала їм злочин за ст.165, ч.2 – зловживання владою або службовим становищем, що призвели до важких наслідків³³. За даними О.Анісімова, згідно з офіційним повідомленням Київського обласного суду, матеріали кримінальної справи було знищено «за давністю терміну зберігання»³⁴.

Чимало дорікань, обурень і скарг у ті дні пролунало на адресу голови виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих О.Давидова. У громадській думці він вважався головним винуватцем трагедії. Колишній архітектор проектного інституту обслуговування штабів Київського військового округу Ю.Білоус згадував, що коли О.Давидов з'явився у школі на вул. Фрунзе (де розташовувався пункт реєстрації постраждалих і працювала житлова комісія міськвиконкому), «люди, які заповнили майданчик перед школою, накинулись на нього з кулаками. Охорона швидко заштовхала його в машину, він негайно

³⁰ Анісімов О.Л. Куренівський апокаліпсис. – С.12.

³¹ ДАК. – Ф.1446. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.3.

³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5358. – Арк.50.

³³ Євстафьева Т. Куренівська трагедія: Як і чому це сталося (до 50-річчя катастрофи)

³⁴ Анісімов О.Л. Куренівський апокаліпсис. – С.11–12.

поїхав і більше тут жодного разу не з'явився»³⁵. За відсутність контролю з боку Київського міського виконавчого комітету та його управлінь за якістю виконуваних робіт у Бабиному Яру у березні 1961 р. О.Давидов отримав сувору догану³⁶. Куренівська катастрофа стала наочним прикладом відсутності належної управлінської дисципліни в місті, у тому числі у самому апараті. Порухувалося питання про притягнення О.Давидова до карної відповідальності, однак заступництво П.Шелеста, імовірно, врятувало голову виконкому Київської міськради від покарання. Більше того, незабаром О.Давидова було переобрано на посаду.

24 березня 1961 р. наказом Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах будівництва постанала спеціальна комісія на чолі з П.Сліпченком, на яку покладалося завдання «постійного нагляду за станом земельних мас у Сирецькому Яру до повного закінчення робіт по його укріпленню»³⁷. 6 квітня 1961 р. склад комісії було доповнено ще трьома спеціалістами. На своїх регулярних засіданнях (до літа 1962 р.) комісія проводила експертизи проектів закріплення намитих мас, узгоджувала різні рішення, розглядала поточні питання облаштування Бабиного Яру, наглядала за ходом робіт. Одним із перших її завдань було убезпечити місто від нових лавин пульпи з Бабиного Яру. Коли у середині квітня чергова комісія оглянула його, то з'ясувалося, що від'ярки все ще перенасичені рідкою пульпою. Зокрема, майже через тиждень після зливи у Києві, 20 травня, на гідровідвалах Бабиного Яру відбувся рух ґрунту³⁸. Попри заходи з їх осушення і збільшення стійкості вони продовжували становити загрозу, однак про відкачування пульпи і повернення до пустиря на місці яру не йшлося – це було неможливо технічно і недоцільно з господарського погляду.

Одним із болючих питань для проведення ліквідації наслідків аварії в Бабиному Яру стало фінансування. 16 березня 1961 р. Рада Міністрів УРСР зобов'язала виконавчий комітет Київської міської ради депутатів трудящих і Міністерство комунального господарства УРСР встановити «обґрунтовані дані про розмір збитків, заподіяних аварією по окремих галузях господарства, і розрахунки потреби в асигнуваннях, матеріалах, устаткуванні й кабельних виробках, а також заходи з ліквідації наслідків аварії»³⁹. Ця справа виявилася нелегкою хоча б тому, що обстежити район затоплення було складно фізично. 28 березня було підготовлено дані про збитки по промислових і цивільних спорудах, житловому фонду, устаткуванню і матеріалах, які оцінювалися у 2321,1 тис. руб.⁴⁰ Збір інформації про необхідні фінансові і господарські ресурси на проведення відбудовних робіт затягнувся до 8 квітня. Озвучена Київським виконкомом сума на ліквідацію наслідків і відбудовні роботи сягала 6081,5 тис. руб.⁴¹ Окрім 305 тис. руб. для виплати потерпілим громадянам, необхідні були півтора мільйона для закріплення ґрунтів та будівництва нових споруд. Один лише затоплений експериментальний завод Центрального конструкторського бюро Головного місцевпрому зазнав збитків на 570 тис. руб. Вивезення і переміщення ґрунту в районі Куренівки, за попередніми

³⁵ Анісімов О.Л. Куренівський апокаліпсис. – С.71.

³⁶ Євстаф'єва Т. Куренівська трагедія: Як і чому це сталося (до 50-річчя катастрофи)

³⁷ ЦДАВО України. – Ф.4906. – Оп.4. – Спр.556. – Арк.135.

³⁸ ДАК. – Ф.1446 – Оп.1. – Спр.8. – Арк.45.

³⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.8296. – Арк.145–147.

⁴⁰ Там само. – Ф.30. – Оп.29. – Спр.501. – Арк.222.

⁴¹ Там само. – Арк.160.

даними, коштувало 668 тис. руб. Майже у 84 тис. руб. обійшлося залучення техніки та персоналу з інших міст УРСР.

Перші урядові постанови не визначали джерел фінансування, їх потрібно було вишукувати. 26 квітня 1961 р. виконавчий комітет Київської міської ради депутатів трудящих звернувся до Міністерства фінансів із проханням компенсувати збитки міського бюджету по низці підприємств житлово-комунального господарства у сумі 203,5 тис. руб.⁴² Мінфін відмовився порушити це питання перед Радою Міністрів УРСР, посилаючись на те, що зазначена сума порівняно невелика для бюджету міста, в якому, крім того, перевірка встановила «недооблік доходів». Наступне звернення київської влади в Міністерство фінансів завершилося аналогічно. Посилаючись на бюджетне законодавство, яке не передбачало компенсацію доходів місту в разі недоотримання надходжень, спричинених неурядовими рішеннями, а також перевиконання столицею показників планових піврічних надходжень до бюджету, відомство повторно відмовилося порушувати клопотання перед Радою Міністрів УРСР про компенсацію⁴³.

Фінансове забезпечення ліквідації наслідків аварії, руйнувань у районі Бабиного Яру перекладалася на міський бюджет. Республіканський уряд фактично не обмежував у використанні коштів для ліквідації наслідків, проте вимагав самостійно вишукувати джерела фінансування, відмовляючись виділити з резервного фонду гроші навіть для нагальних потреб, як-от будівництво захисних споруд у Бабиному Яру.

У липні 1961 р. постало питання про дефіцит коштів: виділені 650 тис. руб. закінчувалися, тоді як обсяг робіт до виконання залишався чималим. Листування між виконавчим комітетом Київської міської ради депутатів трудящих, Міністерством фінансів, Державним плановим комітетом Ради Міністрів і урядом УРСР, що тривало влітку – восени 1961 р., завершилося певним компромісом. Удалося знайти джерела фінансування невідкладних робіт із будівництва укріплень Бабиного Яру – Рада Міністрів дозволила спрямувати на ці потреби 350 тис. руб. з резервного фонду, призначених для будівництва ділянки метрополітену «Дніпро» – «Дарниця», а також 520 тис. руб. із загального обсягу капіталовкладень по комунальному будівництву в столиці.

Завдяки мобілізаційним здібностям радянської адміністративно-командної системи на аварійній ділянці Бабиного Яру вдалося сконцентрувати значну кількість інженерно-технічних працівників та техніки. Підвищена увага до захисних споруд зняла низку перепон, що традиційно існують у плановій економіці. Стали доступнішими будівельні матеріали. Однак навіть така увага не дозволила вчасно завершити будівництво захисних споруд першої черги (гребля з водозбірним пристроєм, дренаж між греблею і гідровідвалом, зливовий колектор і реконструкція існуючих дамб обвалування гідровідвалів), які були прийняті до експлуатації у червні 1962 р. майже на місяць пізніше планованого. Нова дамба мала довжину 172 м, висоту – 25 м і була капітально забетонована⁴⁴. Нові захисні споруди убезпечили жителів мікрорайону Куренівка від загрози аварій, водночас фактично було ліквідовано можливість перепоховання розстріляних тут у роки війни людей.

⁴² ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.29. – Спр.516. – Арк.8.

⁴³ Там само. – Арк.34.

⁴⁴ Анисимов А. Киевский потоп... – С.83.

Офіційна пам'ять про трагедію ставала неактуальною. Зведення нових захисних споруд дозволяло впевненіше розв'язувати «проблему Бабиного Яру» – глибоких рівчаків майже у центральній частині міста, що відлунювали пам'яттю про нацистську окупацію та численні жертви. Проведена відбудова місцевості передбачала перепланування власне Бабиного Яру і навколишньої території, з'явилася нова магістраль – Новоокружна (в 1969–1993 рр. – вул. Д.Коротченка, з 1993 р. – вул. О.Теліги)⁴⁵. У наступні десятиліття район Бабиного Яру зазнав суттєвих змін: комплексне розв'язання проблеми цієї місцевості означало ліквідацію єврейського кладовища, цвинтаря по вул. Мельникова, натомість з'явилися спорткомплекс і телецентр.

Меморіалізація Бабиного Яру відбувалася повільно. Лише у 1976 р. в уцілілій його частині було відкрито пам'ятник «радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської армії, розстріляним німецькими фашистами в Бабиному Яру». Увічнення пам'яті жертв Куренівської трагедії 1961 р. відбулося лише 1995 р., коли поблизу прохідної трамвайного депо було встановлено меморіальний знак з іменами загиблих співробітників. Інший пам'ятний знак з'явився у 2006 р. з нагоди 45-річчя подій. У ході відзначення 50-річчя Куренівської трагедії, 13 березня 2011 р., у першому ряду Лук'янівського цвинтаря встановлено пам'ятний знак у вигляді надгробка.

Таким чином, плани економічно-господарського характеру заповнити кількадесятметровий яр у Києві невиробничими породами, відходами Петровських цегельних заводів обернулися трагедією. Недосконалість такого проекту, технологічні помилки, недбалість виконавців та виконкому Київської міської ради за відсутності надійної дамби, яка б слугувала запобіжником від сходження пульпи і стримала б наміту суміш, призвели до обвалу майже 650 тис. кубометрів піщано-земляної маси на житловий масив Куренівка. Трагедія обросла чутками, домислами, версіями, але громадська думка майже одностайно винуватила в ній голову київського виконкому О.Давидова. Катастрофа 13 березня 1961 р. у Києві замовчувалася в офіційному дискурсі. Інформація про неї була небажана ані для внутрішнього обговорення, ані для закордонної аудиторії. Причини аварії виставляли радянську систему у непривабливому вигляді, унаочнюючи безгосподарність і недбалість. Єдиним актуальним повідомленням для населення стала інформація урядової комісії про результати розслідування. Підготовлене у кращих традиціях радянської пропаганди, воно значно згладжувало та применшувало руйнівні наслідки трагедії. На місці аварії й виносу пульпи було проведено значні відновлювально-будівельні роботи, які дозволили убезпечити киян від повторення подібної катастрофи. Куренівська трагедія має стати уроком усвідомлення підвищеної відповідальності людини за наслідки своєї діяльності.

⁴⁵ Бабий Яр: человек, власть, история. – Кн.1. – С.201.

On the ground of the archive documents the anthropogenic accident is discovered, which was happened near the Babyi Yar in Kyiv on the 13th on March, 1961. Main attention is paid to the preconditions, circumstances and consequences of Kurenivka tragedy. The article covers the actions of local authorities concerning settlement of the situation around the Babyi Yar and new defense equipment construction.

